

7-10. marts 1993
 fil: bevar2 Jøns' Back up

"BEVARING OG FREDNING", HØRFOR? HVAD? HVORDAN?

Symposium 10. marts 1993.

Afdelingen for Restaurering, By-og Bygningspleje. AAA.

Indlæg af JOHANNES EXNER:

Som fagområde er bygningsbevaring og restaurering relativt ungt, i Danmark kun 150 år. Det er ikke et naturligt fag, som de naturvidenskabelige. Det har ingen tusindårig tradition bag sig, som humaniora og kunst. Faget synes heller ikke struktureret eller båret af nogen umiddelbar eller selvfølgelig systematik og substans.

Der er naturligvis en sammenhæng mellem fagets indhold og dets udøvers holdning, teori og metode. At adskille disse bestanddele klart er ikke helt let. Det bekræftes når man i praksis beskæftiger sig med fagområdets problemer. Det dukker også op i teoretiske diskussioner om "Bevaring og fredning".

De tre ledende spørgsmål: hvorfor?, hvad? og hvordan? er hver for sig vigtige, indholdsrige og omfattende. Det er interessant, at deres besvarelse findes indeholdt i et fælles fænomen og kan sammenfattes i et eneste begreb, det samme som er arkitekturens eget ophav: kultur!

Jeg vil i det efterfølgende besvare det første spørgsmål ("hvorfor") kort fordi det er indlysende. Det andet ("hvad") er mere kompliceret. Det tredje ("hvordan") er vanskeligst, men særlig vigtigt for folk, der arbejder med restaurering. Jeg vil derfor gøre mest ud af det.

Det er først vigtigt at forstå udtrykket "kultur" rigtigt.

Kultur kommer af latin: cultura = dyrkning, opdyrkning. Ud af denne grundlæggende definition fatter vi, at "kultur" ikke er noget statisk, eller en stillestående tilstand, der er og forbliver, som den altid var.

Tværtimod, "kultur" er en proces, noget der er i bevægelse, i gradvis positiv forandring. - "Kultur" udtrykker opdyrkning, udvikling, forbedring, en fysisk forædling af tilstandene omkring sig, altså i høj grad noget konkret og materielt.

Men udtrykket "kultur" dækker også over noget ikke-materielt: menneskets målrettede arbejde med sig selv og omverdenen, dets selvopdragelse og stræben efter virkeliggørelse af åndelige livsværdier. Altså også en proces.

Almindeligvis opfattes kultur samfundsmæssigt som: den komplekse helhed, der omfatter trosforestillinger, kunst, moral, sædvaner og enhver anden evne eller vane, mennesket har erhvervet sig i sin egenskab af samfundsmedlem. Mennesket er sociokulturel. Men også det er i bevægelse.

A079

Det tidligere Jugoslavien er et aktuelt og konkret eksempel på kultur i bevægelse igennem århundreder, skiftevis opdyrket og destrueret.

Østtyskland med Stralsund, som I studerer for tiden, er et andet eksempel. —

Men destruktionsfænomenet er ikke dyrkning og forædling, tværtimod. Destruktion er antidyrkning og må derfor betegnes som "ukultiveret".

— • —

1.

Lad os vende os mod det første spørgsmål: Hvorfor bevare?

Svaret er herefter enkelt: fordi vor historiske bygningsbestand er en del af vor kultur.

-- Men lad os ikke glemme den oprindelige definition, "dyrkning", og forstå bygningskultur som en aktivitet: forædling af omgivelserne og sig selv.

Derfor kan "hvorfor bevare?", besvares fyldigere med svaret: Vi bevarer, fordi vi er kultiverede mennesker, som forstår værdien og betydningen af vor nedarvede bygningskunst. Som kultiverede mennesker kan vi simpelthen ikke undgå at være optaget af at arbejde med bevaring af eksisterende bygninger og miljøer. For os arkitekter er bevaring implicit knyttet til vort arbejde med arkitektur. Derfor burde alle arkitekter være optaget af dette problem. Ja, man kunne fristes til at påstå, at det er en primær forudsætning for at skabe ny arkitektur, at besidde interesse og forståelse for den historiske arkitektur. Derfor er den undervisning, der foregår på restaureringsafdelingen, en kultivering, en dyrkning af den enkeltes forståelse for bygningskunstens baggrund og historiske udvikling, som er forudsætninger for også at beskæftige sig med skabelse af ny arkitektur.

En to-årig 1.del på restaureringsafdelingen burde som sådan være obligatorisk for alle studerendes start på arkitektstudiet, være grunduddannelse for alle efterfølgende uddannelser i specialer, som boligbyggeri, institutionsbyggeri, landbrugsbyggeri, møbel-og rumkunst osv.

Altså, hvorfor bevaring? Simpelt hen fordi vi som kulturbevidste mennesker ikke kan lade være.

— • —

2)

Dernæst spørgsmålet: "hvad skal bevares?"

Svaret her er vanskeligere, men lad os begynde lidt kategorisk med at sige: principielt bør alle bygninger og miljøer, som er af betydning for vor kultur, bevares uanset alder.

Men spørgsmålet er sværere, fordi der implicit i det ligger, at vi ikke skal bevare alt, men foretage en udvælgelse.

Det er rigtigt! Vi skal ikke bevare alt, alene ud fra det faktum, at det er urealistisk. Det at udvælge og prioritere, er nødvendigt, men kræver forudsætninger, brugbare

A080

vurderingskriterier, og evne til at vurdere kvaliteter og bevaringsværdier.

De teknisk dårlige og arkitektonisk ringe huse, som er resourcekrævende, er lette at vælge fra. Store destruktionskræfter som krige, brande, naturkatastrofer griber også ind med sortereringer på godt og ondt.

Store brande er kendte eksempler. Den sidste store bybrand i København 1795 ødelagde mængder af gode bygninger, opført efter den tidligere storbrand i 1728. Til gengæld opførte man efter 1795 endnu finere og bedre huse, som i dag udgør grundbestanden i det, der giver København sin egen identitet. Man kan tvivle på, om vi i dag ville være i stand til at udføre en lige så fremragende genopbygning? Eller er vi for ukultiverede? Man kan ikke vide, om det kunne blive aktuelt. (Memento mori!)

Der har i nyeste tid i Danmark været tre store ødelæggende brande på nogle af de fineste bygningsmonumenter, Proviantgården, Odd Fellow Palæet og C.F. Hansens Slotskirke. Brandene kom bag på os. Det kan altså ske. Tabene kan ikke genoprettes ved restaurering og genopbygning. Brandene har klart pointeret for os, at den originale substans i hver enkelt bygning, og dermed i hele vor samlede historiske bygningsbestand, før eller siden reduceres. På et eller andet tidspunkt vil al original substans være totalt forsvundet. Kun de gennem tiderne succesivt substituerede, genopbyggede eller såkaldt "restaurerede", bygninger vil være tilbage, som f.eks. Børsen.

I disse år ødelægges det tidligere Jugoslavien, store dele af Balkan, verdens navle, stedet hvor østens og vestens kulturer mødes. Det store bibliotek i Sarajevo med uerstattelige historiske bøger og dokumenter er brændt ned. Boliger, kirker og moskeer destrueres bevidst. Med samme uudslykkelige hadefuldhed dræber mennesker andre mennesker. Her oplever vi paradokset, at mennesker, der er delagtige i 1000-årige folkekulturer, opfører sig totalt ukultiveret overfor anderledes tænkende, fordi de af demagoger er blevet overbevist eller indoktrineret til at handle, som de gør.

Tilsvarende ser vi herhjemme, hvorledes tilsyneladende vidende og kultiverede mennesker og arkitekter ureflektet ødelægger historiske bygningers originalitet, identitet og autenticitet ved deres omfattende restaureringer, som de selv fuldt og fast tror på er bevarende. Modsat har uvidenhed og fattigdom i Stralsund beskyttet bygningernes originalitet og autenticitet gennem et halvt århundrede. Det må vi kunne lære af.

Da vi i 1800-tallet med industrialismens gennembrud og menneskets frigørelse ikke mere opførte os tilstrækkeligt kultiveret over for vore gamle bygninger, indførtes begreber som "fredning" og "bevaring". Og vi praktiserer stadig disse beskyttende foranstaltninger.

Bevaringsarbejdet er forståeligt, men må hele tiden dyrkes og udvikles. Som det er nu, kan man godt forledes til at tro, at det fungerer godt, men vil man også sige det om 100 år? Der fornemmes både noget separatistisk og kummerligt ved det.

det. Separatistisk, fordi det er blevet et speciale, som samfundets kulturbeydste specialister tager sig af, - men forstår den kultiverede danske befolkning det? - Kummerligt fordi der er noget begrænsende i metoden. Den risikerer at stimulere den opfattelse, at alt andet - det som ikke er blevet fredet eller bevaringsstemplet - ikke er bevaringsværdigt, men kun kummerligt accepteres. - Det drejer sig om store mængder, langt den overvejende del af vor (~~gennem årtier mishandlede~~) bygningsbestand, den der bogstaveligt talt tegner vor kultur på det arkitektoniske område, når vi kører gennem Danmark - også om 100 år.

Det skarpe skel mellem bevaringsværdigt og ikke bevaringsværdigt er uheldigt fordi vi mister forståelsen og musikaliteten for at dyrke vor bygningskultur på alle niveauer.

Lad os gøre et tankeeksperiment (som måske er en realitet om 100 år?).

Hvad om man tog fat fra den modsatte ende og udpegede og registrerede alle de bygninger som ikke er bevaringsværdige, gav dem et minusstempel, som betød at de burde rives ned.

Registreringen ville være overkommelig, og ikke nær så følelsesbelastende som nu, hvor man skal afveje på finvægt om et hus er fredningsværdigt eller bevaringsværdigt. Noget der har store konsekvenser for husets brug og økonomi.

Hvis man gik over til registrering af "ikkebevaringsværdige huse", gjorde det ikke så meget om man tog fejl af et mere eller mindre grimt hus.

På grundlag af BBR-kortene kunne man minusstemple alle de bygninger, som ikke var dokumenteret opført af kvalificerede arkitekter eller udført med håndværksmæssig kvalitet. Det ville have en selvforstærkende effekt, øge brugen af arkitekter og dermed styrke den arkitektoniske kvalitet, fremme den håndværksmæssige udførelse, højne materialekvaliteten, og afskaffe arbejdsløsheden i byggebranchen. - Via BBR-kortene og andre kilder kunne man minusstemple mange bygninger opført indenfor visse uheldige perioder og geografiske områder. - Spekulationsbyggeri, indiceret ved et urimeligt forhold mellem byggekvadratmeterpris og udlejningskvadratmeterpris, minusstemples. Bebyggelser opført i totalentrepriser skal dokumenteres for deres kvaliteter for at undgå minusstempling.

Ved nedrivninger og større ombygninger bør kræves: at det nye opføres i bedre arkitektonisk og håndværksmæssig kvalitet end det gamle, - at byggeriet bliver en økologisk og energimæssig gevinst, - og at nye bygninger opføres materialemæssigt genbrugsvenlige, det vil f.eks. sige, at murværk opmures i en mørtel, der senere let kan fjernes fra murstenene, så de kan genbruges. Nedrivning sker først når dette er sikret.

Man kunne måske give hvert hus et genbrugs- eller transplanteringscertifikat, der øgede husets handelsværdi. Samtidig reduceres dets beskatningsværdi med det tilsvarende beløb.

Ved at registrere de "ikke bevaringsværdige" huse i stedet for de bevaringsværdige fremkommer en langt større kvalitetsgruppe af accepterede huse, hvilket øger respekten.

Man kunne udarbejde et slags omvendt kommuneatlas, og tilrettelægge det således, at der opstår en selvfølgelig trang til at dyrke kvalitet og dermed opføre sig kultiveret. Hele den danske bygningsbestand ville i tidens løb blive løftet op på stadig højere bygningskulturelt niveau. På langt sigt en selvforstærkende kultivering af byningsmiljøerne.

Tankeeksperimentet sigter på at bevaring bliver naturlig og kultiveret, og uden falbelader også omfatter den store, pæne, sunde og anonyme bygningsmasse, der også snakker med om 100 år.

Spørgsmål 3: bevaring, hvordan?

Som et bidrag til besvarelse skal jeg forsøge at give en beskrivelse af de karakteristiske restaureringsholdninger eller bevaringsopfattelser, man møder indenfor fagområdet.

Mag art Michael Ottesen udarbejdede i 1984 på afdelingen skriftet "Dansk Bygningsrestaurerings Historie, en Indføring".

Skriftet er et hæderværdigt forsøg på at beskrive restaureringsfagets udvikling. Men det er svært, både på grund af fagområdets mangel på videnskabelige tradition og på grund af påvirkninger fra betydende enkeltpersoner med stærke subjektive meninger. Fagområdets uklare terminologi mindsker ikke problemerne.

I Michael Ottesens skrift vil man under gennemlæsningen støde på ca 25 forskellige termer for restaureringsmetoder, som mere eller mindre minder om hinanden eller adskiller sig. I det efterfølgende har jeg søgt at skabe klarhed over de forskellige holdninger, og gjort det ved at samle dem i fire hovedgrupper eller principper, som jeg her skal gennemgå.

1. Maksimalistprincippet.
2. Minimalistprincippet.
3. Æstetisk-kritisk restaurering.
4. Proceshistorisk bygnings- og miljøpleje.

efterf. svarer til 93.3

1) Maksimalistprincippet.

Holdningen hos maksimalisterne tager udgangspunkt i et rent kunsthistorisk synspunkt, hvor bygningens aktuelle historiske værdi vurderes i relation til dens oprindelige udseende. For maksimalisterne er det primært bygningens oprindelige arkitektoniske stil, som er interessant og væsentlig. For at fremme og sikre denne må alt andet vige. Synspunktet introduceredes i Danmark i midten af forrige årh. af N.L. Høyen, landets første professor i kunsthistorie.

"Maksimalistprincippet" er godt kendt i Danmark. De mest

A083

herostratisk berømte restaureringer er Viborg Domkirke og Bjernede Rundkirke. Men der var mange andre, det gik ud over, først og fremmest de interessanteste, største og fineste bygninger. Princippet medførte omfattende nedrivninger af interessante partier, tilføjet i senere perioder.

"Maksimalistrestaureringer" med tilbageføringer til "oprindelig skikkelse", "genskabelse af bygninger", eller rekonstruktion af forsvundne oprindelige dele, er anvendt helt frem til vor tid og realiseres stadig.

Det bør påpeges, at maksimalistprincippet er i stærk uoverensstemmelse med det vigtige og grundlæggende restaureringscharter, der blev vedtaget på den store internationale restaureringskongres i Venezia 1964.

Maksimalistprincippet må betegnes som mere ødelæggende end bevarende. Efter en maksimalistrestaurering er der mindre tilbage af bygningens originale substans end før restaureringen.

Maksimalisternes motivering "tilbageføring til oprindelig stil" accepteres alt for selvfølgelig og ureflekteret både af interesserede lægfolk indenfor foreninger og grupper, som arbejder med bygningsbevaring, og af mange magtfulde politikere og embedsmænd, som umiddelbart finder holdningen og metoden rigtig. Vigtige begreber som bygningers "originalitet", "autenticitet" og "identitet" eksisterer ikke. At originaliteten rent faktisk reduceres, og autenticiteten går tabt, fattes ikke.

Også indenfor fagverdenen kan maksimalistholdningen træffes endnu, men der har dog i vort århundrede flere gange rejst sig en begrundet kritik af princippet. Blandt reflekterende arkitekter er der en voksende forståelse for dette principps problematik. Det gælder også i udlandet.

Af nyere ^{er} eksempe~~l~~ kan peges på Højgade i Haderslev, hvor et hus fik sin smukke senklassicistiske fremtoning og facader, fra 1800-tallet fjernet for at føre det tilbage til dets oprindelige udseende, et intetsigende bindingsværkshus med masser af nyt tømmer.

2) Minimalistprincippet.

Modsat maksimalisterne ønsker minimalisterne med en "status quo holdning", at sikre, at bygningen ændres mindst muligt. Den præserves som den er. Der sker ingen tilbageføringer og heller ingen nye tilføjelser. I samme gruppe kan placeres, det man kalder "historisk restaurering" og "videnskabelig restaurering".

Minimalisterne nærer stor respekt for det, der er tilbage af bygningens oprindelige og helt originale substans. Deres definition af det historiske begreb knytter sig primært til denne substans og ikke kun til stilens designudtryk.

Af bitter erfaring og angst for, hvad en restaurering med

4084

stiltilbageføring kan medføre af ødelæggelse af den tilbageværende rest af original substans, foretrækker minimalisterne status quo situationen (jfr. J. Ruskin og W. Morris, England i 1800-tallet). De opfatter den slidte, måske forfaldne bygning, som et langt mere ægte historisk vidnesbyrd end maksimalisternes perfekte, frisk istandsatte og rekonstruerede bygning, der ofte virker grotesk ny.

Minimalisterne interesserer sig særligt for omhyggelige bygningsundersøgelser, opmålinger og andre dokumentationer. Derved udbygges deres kendskab, forståelse og følsomhed for bygningen, som på en vis måde opleves som et levende væsen.

Minimalistholdningen har sine meget betydelige kvaliteter. Det eneste problem er, at bygningens fortsatte brug og overlevelse på status quo niveau, stiller brugeren over for store betingelser og begrænsninger i bygningens anvendelse. Findes der ikke hos bygherren eller brugeren forståelse herfor, er minimalisternes eneste bevaringsmulighed at søge bygningen sikret i en eller anden form for museumssituation. Sker dette i stort tal bliver bevaring på længere sigt urealistisk. Tilbage er nødtvunget at etablere det minimum af nødvendige brugsmæssige foranstaltninger, som skal til for at bygningen kan fungere. Minimalisterne sikrer den størst mulige originalitet bevaret i længst mulig tid. Omend bygningens originalitet også reduceres her, sker det uhyre langsomt, over århundreder.

Arkitekt Erik Hansens eget hus, Wildersgade 36, Christianshavn, er et enestående fint eksempel på en minimalistrestaurering. Intet er kasseret, heller ikke gamle farvelag på vinduessproderne. Nye tilføjelser gælder kun køkken, bad og varme. Beboerne lever helt på husets betingelser.

3) Æstetisk-kritisk restaurering.

Under denne benævnelse sammenfatter jeg en tredje restaureringsholdning. Den inkluderer "Kritisk restaurering", "Æstetisk restaurering" og "Arkitektfaglig restaurering".

Holdningen lægger vægt på det arkitektonisk/kunstneriske resultat. Der sigtes i betydelig grad, men ikke decideret, mod tilbageføringer til oprindelig skikkelse. Afgørende er at gengive bygningen den klarhed i plan og volumen, som var den oprindelige bygnings stærkeste virkning. Man kan f.eks. genskabe et tøndehvælv af andre materialer og konstruktion end den originale (Frue kirke).

Den æstetisk-kritiske restaurering betinger som regel i første række en udrensning, en fjernelse af tilføjelser, som i kunstnerisk og håndværksmæssig kvalitet ikke menes at holde mål med det oprindelige hus. Herudover kan også ske fjernelse af originale dele, hvis de brugsmæssigt findes uheldige, f.eks. et trangt og umageligt stoleværk i en kirke, som erstattes af et nyt, der er klart arkitektonisk udformet. (Hørsholm).

Restaurering ~~er~~ fremhæves som en kunstnerisk disciplin. Som sådan stilles der store krav til arkitektens kunstneriske kunnen. Hans indsats må, med hensyn til balance mellem anonymitet og dominans, afvejes på finvægt.

Den æstetisk-kritiske restaurering rummer det væsentlige problem, at man efter restaureringen ikke med sikkerhed kan skelne mellem, hvad der er originalt, og hvad der er tilføjet. Det kan medføre, at bygningens historiske autenticitet, som vigtig ingrediens i dens originalitet, kan være betydelig svækket eller ganske forsvunden. Bygningens historiske indhold og værdi er deved reduceret eller blevet tvivlsom.

Dette giver anledning til overvejelser over den æstetisk-kritiske restaurerings meningsfuldhed på langt sigt. Måske vil den med tiden i stigende grad opfattes associeret med maksimalistprincippet.

Restaurering ^{erne} af Hørsholm Kirke og Frue Kirke af Vilhelm Wohlert er ~~de~~ eksempler på en "Æstetisk kritisk holdning".— Siden C.F.Hansens opførelse af kirkerne i beg. af 1800-tallet, er nye ting og farver kommet til. De er nu fjernet. C.F.Hansens farveholdning er søgt rekonstrueret. Kirkebænkene, som var umagelige, er i Hørsholm udskiftet med nye. I Frue kirke er sæder og rygge erstattet af nye og mere bekyempe, men stolegavlene er bevaret, dog med større afstand. Her udover er tøndehvælvet i Frue kirke udskiftet med et nyt i andet materiale, og nye trapper og vindfang i ny stil kommet til.

De beskrevne tre holdninger, "Maksimalistprincippet", "Minimalistprincippet" og den "Æstetisk-kritiske restaurering" har det tilfælles, at de alle satser på hver sit ganske bestemte bygningsudtryk, som restaureringen skal slutte med. Derved fastlåser de tre principper hver på sin måde bygningen i en fremtidig statisk situation. Den får en skikkelse, et udseende, en virkning, som de har ønsket, og som bygningen herefter fortsat skal frembære. På et bestemt, men i virkeligheden tilfældigt, tidspunkt har man således fastlagt den attitude, som den historiske bygning fra nu af og i al evighed skal fremtræde med.

Dette er selvsagt ulogisk, urealistisk og urimeligt både overfor bygningen, historien og menneskene.

4) Proceshistorisk bygnings- og miljøpleje.

På baggrund af det ovenfor anførte skal jeg pege på en fjerde holdning, udviklet på Arkitektskolen i Aarhus. Den kunne kaldes: "Proceshistorisk bygningspleje".

Holdningen har et vist fællesskab med den "Æstetisk-kritiske restaurering" hvad angår de arkitektoniske krav. Hvorimod det basale grundsyn ligger nærmere "Minimalisternes", men man søger dog i langt større grad at være realistisk, ordet "pragmatisk" kan indgå i visse situationer.

Grundsynet er den erkendelse, at al arkitektur, også den historiske, rent faktisk er involveret i et kontinuert historisk procesforløb, som uundgåeligt straks sætter i gang, efter at bygningen er skabt. Den bliver fra da af udsat for mangfoldige påvirkninger af forskellig størrelse og art: skiftende brug, klima, luftforurening, brand, krig naturkatastrofer, m.m..

Disse påvirkninger viser sig ved patinering, slid, forfald, vedligeholdelse, reparationer, restaurering, renovering, ombygning, tilbygning etc.

Bygningen indgår i et kontinuert procesforløb, som udvikler sig til stadighed. Derved bliver bygningen netop historisk sand. Den erhverver sand historisk autenticitet og får fortælleverdi, narrativitet, så vi kan aflæse dens liv på dens udseende. For beskueren forbinder bygningen konkret fortid med nutid og fremtid. Det behøver ikke at læses ud af en kunsthistorikers skrifter men ses på den selv. Derved er bygningen til enhver tid aktuel og meningsfuld.

Enhver bygningen var, da den blev skabt, 100% original i sin substans. Herefter må man erkende, at den originale substans med tiden reduceres mere og mere, og før eller siden ender med at være tabt, substitueret eller totalt udslettet - et forhold som er vigtigt, men som andre restaureringsholdninger ikke går ind på.

Under den proceshistoriske bygningspleje søges den historiske autenticitet opretholdt eller styrket ved bevarelse af historisk betydningsfulde overflader, strukturer, bygningsdele, ~~rester~~, bygningsarkæologiske spor, tilføjelser m.m.. Herved kvalificeres procesforløbet som en del af bygningens historie. Bygningens identitet vil, som under alle andre restaureringsholdninger, også ændre sig her.

Subtraktioner af værdifulde eller neutrale tilføjelser søges reduceret til et minimum, mens additioner der udføres reversible, accepteres som løsnig på nye aktuelle nødvendigheder og behov. Med denne holdning betragtes bygningen ikke som en passiv museumsgenstand men som et levende væsen, der med sund erkendelse måske også kan tillades at dø.

Med hensyn til stil og æstetik forudsættes, at den tilknyttede arkitekt besidder overbevisende kunstneriske kvaliteter, på linie med den æstetisk-kritiske holdning. Dette er vigtigt både ved adderinger og eventuelle nødvendige subtraheringer. Arkitekten må samtidig erkende at hans kunstneriske greb eller stil senere kan findes uaktuel og ønskes fjernet. Derfor må hans adderinger udføres reversible, så de i hovedsagen er uskadelige for bygningens originalitet og autenticitet, og således at de om fornødent kan replaceres. Eventuelle subtraherede dele bør opbevares til senere brug.

I den "proceshistoriske" bygningspleje kan på samme hus anvendes alle grader af indgreb: preservering, conservering, restaurering, rekonstruktion, addition, tilbygning og nybygning. Men nøje valgt ud fra en kultiveret tankegang og metode.

Som eksempel på proceshistorisk bygning- og miljøpleje kan nævnes Trinitatiskomplekset i København, omfattende Trinitatis Kirke, Rundetårn, Trinitatis Kirkeplads og en ny sognegård. Kirkens tre hovedperioder er aflæselige i det restaurerede interiør. På kirkepladsen er Rundetårns gamle, udtjente sandstenskonsoller, fra fire forskellige historiske perioder, opstillet i brugsmæssige (sidde- og legepladser) og symbolske grupperinger, idet de slidte "døende" konsoller, der stadig er underkastet luftforurening, symbolsk og konkret er på "vandring" ud af tilværelsen. Fra Rundetårn går de hen over pladsen ud gennem kolonnaden ved det nye hus - bort. De kasserede konsoller fungerer derved som led i det historiske steds kontinuerte procesforløb.

Sluttelig skal jeg vende tilbage til de tre spørgsmål. - som nu alle kan besvares med ordet: kultur.

Hvorfor bevare?

Svar: Fordi det er naturligt for kultiverede mennesker.

Hvad skal bevares?

Svar: bygninger der er eller kan gøres kulturstimulerende.

Hvordan bevare?

Svar: ved kultiveret vedligeholdelse.

Det kan også koges sammen til flg. konklusion:

Dersom vi alle bruger og vedligeholder vore bygninger på en kultiveret måde, er fredning og bevaring ikke nødvendig, og alle tre spørgsmål bliver irrelevante. Så lever både mennesker og bygninger i et meningsfuldt og harmonisk samliv. Derfor er studiet af arkitektur med forståelse for hvorledes man opfører sig kultiveret over for et eksisterende hus og miljø, grundlæggende vigtigt.